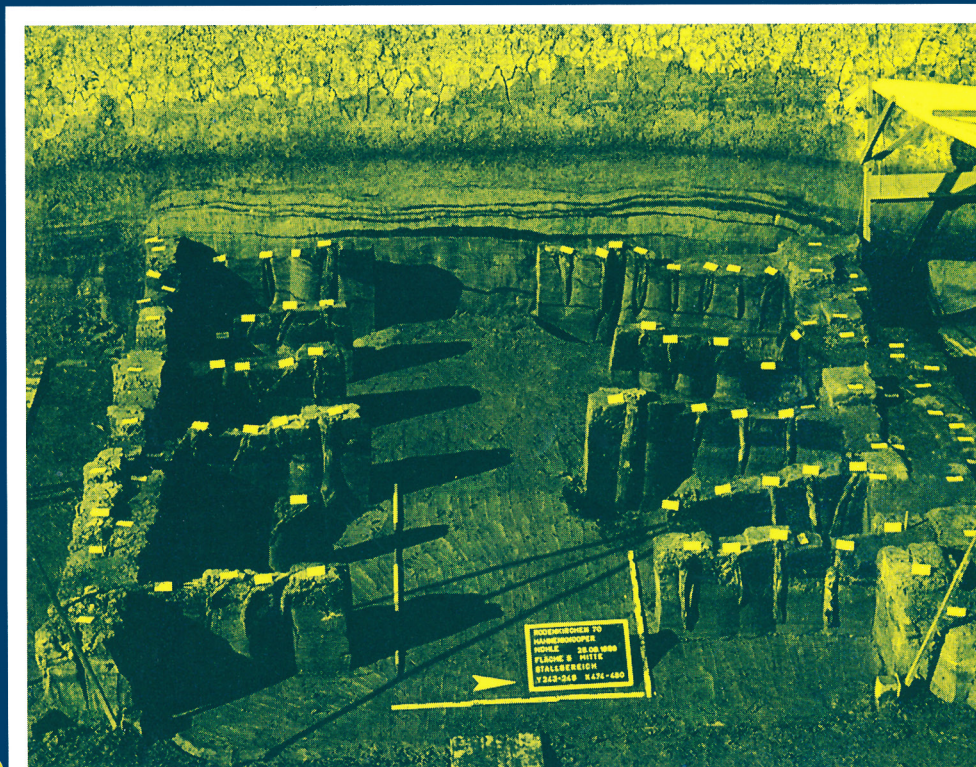

PALEO- AKTUEEL

ARCHEOLOGIE IN 2000

12

RuG

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 2001, Groninger Instituut voor Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Druk- en bindwerk: Facilitair Bedrijf RuG

Omslag: huis uit de late bronstijd opgegraven te Rodenkirchen aan de Weser (pp. 77-79)

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen

mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90-367-1498-3

PALEO-AKTUEEL

12

redactie

Mette Bierma
Jurjen M. Bos
Otto H. Harsema

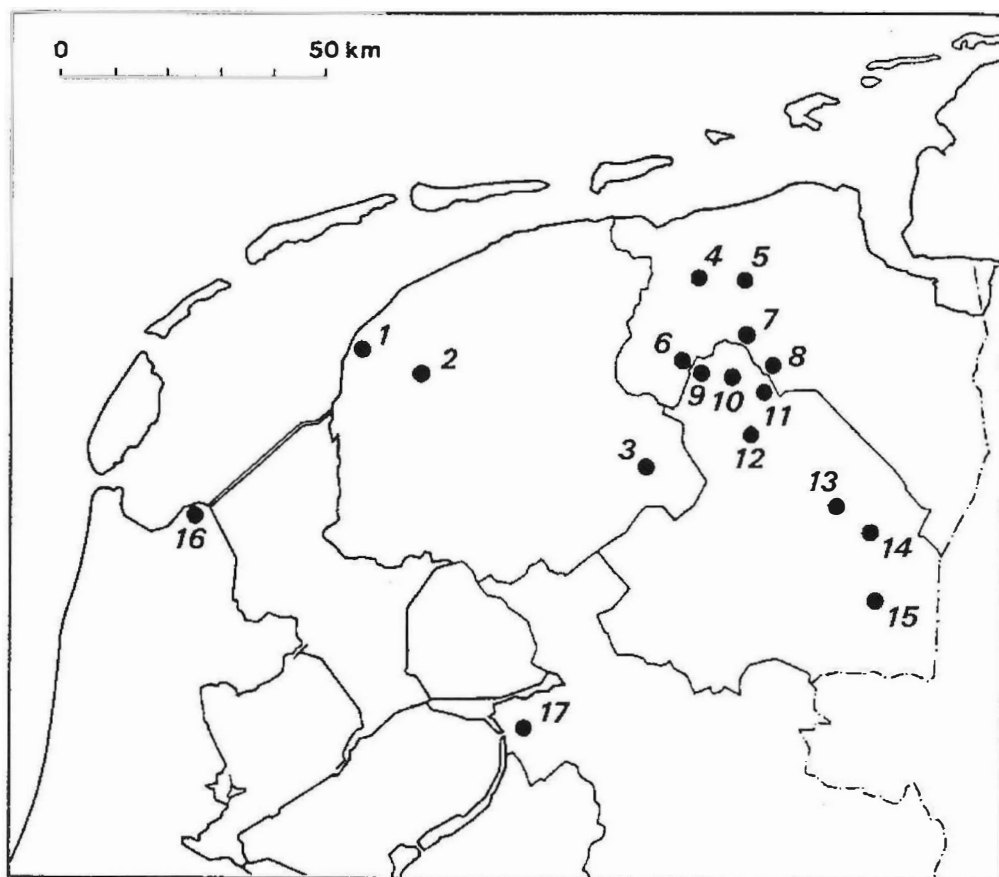
Groninger Instituut voor Archeologie

Groningen, 2001

In deze aflevering: België, Duitsland, Italië, Griekenland, Turkije, en Rusland.

In deze aflevering uit Noord-Nederland: 1. Wijnaldum; 2. Winsum (Fr.); 3. Tjongerdal; 4. Englum; 5. Wetsingermaar; 6. Leek; 7. Groningen; 8. Haren; 9. Nietap; 10. Peize; 11. Yde; 12. Zeijen; 13. Borger; 14. Exloo; 15. Emmen; 16. Wieringen; 17. Kampen.

INHOUD

VOORWOORD	8
D. STAPERT	
De verwarrende complexiteit van de <i>Federmesser</i> -traditie; notities naar aanleiding van een monumentaal boekwerk	9
L. JOHANSEN & D. STAPERT	
Vuurmakers uit het laat-Paleolithicum <i>revisited</i>	15
L. JOHANSEN, M.J.L.Th. NIEKUS, D. STAPERT & J.R. VELDHUIS	
Een mogelijke 'vuurmaker' uit Leek (Gr.)	20
D. STAPERT & L. JOHANSEN	
Een stenenkring en een zwarte plek: het 'Cheddarien' van Zeijen (Dr.)	24
W. PRUMMEL	
Dierenvondsten uit het dal van de Tjonger tussen Donkerbroek, Oosterwolde en Makkinga (Fr.)	30
H. WOLDRING, R.T.J. CAPPERS & Ç. ATAKUMAN-EISSENSTAT	
Palynologisch onderzoek in de Maraş-Antep regio, Zuid-Turkije	36
H. WOLDRING	
Hydrologie van de pingo 'Vagevuur' (Nietap, Dr.) in het laat-Glaciaal en vroeg-Holoceen	41
P.A.J. ATTEMA, T. DE HAAS, J. HUIS IN 'T VELD, P.M. VAN LEUSEN & M. ROOKE	
SIBA2000, voorbereidend landschapsonderzoek in de Sibaritide	47
H. FEIKEN, M.J.L.Th. NIEKUS & H.R. REINDERS	
'Wetsingermaar'. Een neolithische vindplaats in de gemeente Winsum (Gr.)	54
A. KLOOSTERMAN	
Zoeken naar TRB-boeren in de marke van Yde (Dr.)	60
A. UFKES	
Een bijzonder graf uit de Enkelgrafcultuur uit Leek (Gr.)	68
A. UFKES	
Midden-bronstijdaardewerk uit Emmen (Dr.)	73
J.M. GRIMM	
Botmateriaal van een bronstijdvindplaats aan de Weser bij Rodenkirchen	77
J.N. LANTING, W. PRUMMEL & A.G.F.M. CUIJPERS	
Eindelijk de hond in de pot gevonden (Dr.)	80

P.A.J. ATTEMA, A.J. NIJBOER & B.M.J. MATER	
Veldwerk op het strand tussen Nettuno en Torre Astura (Midden-Italië)	85
P. FIJMA	
Een survey in de vlakte van Sóurpi	89
F. VREDE	
Archeobotanisch onderzoek van de 'Westerhaven' te Groningen (Gr.)	95
M.C. GALESTIN	
Sigillata-stempel uit Winsum (Fr.)	99
H.A. GROENENDIJK	
Een depotvondst uit de Romeinse tijd in de Appèlbergen, gem. Haren (Gr.)	104
A. NIEUWHOF	
Een wierde in Humsterland – de opgraving Englum (Gr.)	108
C. TULP	
Een zwaardriembeugel uit Englum (Gr.)	114
V.S. OLSEN	
Wodan in Wijnaldum: de dubbelzinnige, iconologische boodschappen van de beugelschijffibula van Wijnaldum-Tjitsma (Fr.)	116
H.R. REINDERS	
Acker Stratingh en Westerhoff. Pioniers van het wierdenonderzoek in Groningen	122
J. BESTEMAN	
Een tweede Scandinavische zilverschat van Westerklijf, gem. Wieringen (N.H.)	129
A. JAGER	
Een blik op middeleeuws Kampen (Ov.)	135
L. HACQUEBORD	
Archeologische verkenningen in de monding van de Noordelijke Dvina in het noorden van Rusland	139
M.J.M. DE WIT	
Een aanvullend archeologisch onderzoek naar het Huis te Peize, gemeente Noordenveld (Dr.)	144
P.B. KOOI	
Don Quichotte in Exloo (Dr.)	148

VOORWOORD

Dank zij 'Malta' bestaat een groeiende aandacht voor de archeologie in al zijn facetten. De laatste jaren heeft dit tot gevolg gehad dat veel schoolverlaters interesse tonen voor een studie archeologie, ook voor een opleiding aan de Rijksuniversiteit Groningen. Traditiegetrouw participeren studenten archeologie in het onderzoek van hun instituut. Het is dan ook verheugend dat een aantal studenten en pas-afgestudeerden in het twaalfde nummer van *Paleo-aktueel* een bijdrage heeft geschreven.

Alom is een groeiende activiteit te bespeuren op het gebied van verkenningen en opgravingen. De resultaten daarvan vinden hun neerslag in vele rapporten van RAAP, ADC en ARC. Al vaak is de vraag gesteld hoe de vergaarde kennis kan worden verspreid onder vakgenoten – om nog maar niet te spreken van een brede laag van de samenleving – en hoe deze kennis een bijdrage kan leveren aan of een aanpassing betekenen van ons beeld van het verleden. Naar mijn mening speelt *Paleo-aktueel* hierbij zeker, zo men wil een bescheiden rol. Enkele bijdragen over het onderzoek van het ARC in Noord-Nederland zijn in deze bundel opgenomen, maar meer mag ook.

Archeologische tijdschriften zijn in Nederland dun gezaaid: *Helinium* is weg, *Scarabee* erbij; *Westerheem* kent een lange traditie bij de leden van de AWN en daarbuiten en *Archeological Dialogues* richt zich op een specifieke lezersgroep. Voor doorwrochte studies kan een auteur terecht bij een reeks van één van de universitaire instituten, maar kortere artikelen zijn niet altijd gemakkelijk te plaatsen. De redactie heeft in dit nummer enige artikelen geplaatst van auteurs buiten de Groningse kring en over een onderwerp in de marge van de noordelijke regio.

Uiteraard zou het een goede zaak zijn dat bijvoorbeeld vanuit de onderzoeksschool ARCHON het initiatief voor een nieuw landelijk tijdschrift komt, zoals één van de redacteurs van *Paleo-aktueel* wel eens met klem heeft bepleit, maar pogingen hiertoe hadden tot nu toe geen succes. Formule, doelgroep, verspreiding, financiën? Is Nederland en het aantal archeologen te klein?

Voorlopig had de redactie van *Paleo-aktueel* de handen vol aan de 28 bijdragen in dit nummer, dat hopelijk zijn verspreiding zal vinden onder een groeiende groep lezers.

Reinder Reinders

DON QUICHOTTE IN EXLOO (DR.)

P.B. Kooi

Jan Dijks, landbouwer te Valthermond, stuitte in september 1976 bij het scheuren van een perceel grasland in het veen bij Exloo op stukken hout en keien in de bodem. Toen het Biologisch-Archaeologisch Instituut werd gewaarschuwd, ging veenskundige W.A. Casparie op onderzoek uit en er volgde een opgraving met de technische medewerkers K. Klaassens en G. Delger. De meeste aandacht trok een forse lange balk met een serie doorboringen. De Emmer Courant meldde op 21 oktober onder de kop 'Resten molen bij Exloo uitgegraven', onder meer: "Uit een nader onderzoek bleek dat de palen een constructie vormden, die de onderzoekers doet denken aan de fundering van een molen" en "De vondst van een paal die op een molenwiek lijkt noemt dr. Casparie de belangrijkste aanwijzing dat het bouwwerk een molen is geweest". Op zich was dat een voor de hand liggende gedachte, omdat de vindplaats langs de oever

van de voormalige Hunze lag en er ooit meerdere watermolens in het veen hebben gestaan. De archieven van het waterschap en topografische kaarten leverden geen aanknopingspunt op. De mogelijkheid van een korenmolen werd al spoedig terzijde geschoven vanwege de ongunstige ligging op grote afstand van het dorp en het ontbreken van enige vorm van afval, bijvoorbeeld graan of stro. Eventueel kwam een volmolen nog in aanmerking, omdat bij de vervaardiging van vilt en laken veel water nodig is.

De gedachte aan een molen bleek echter zodanig hardnekkig, dat er een uitgebreide speurtocht naar gegevens over molens in het veengebied volgde. Ondanks de enthousiaste hulp van Anne Smith uit Exloo leverde dat niet het gewenste resultaat. Tot publicatie van de opgravingsresultaten kwam het niet, wel werd in 1992 nog een ^{14}C -bepaling van een eikenhouten paal uitgevoerd, die een datering in de 11e eeuw opleverde. Dat zou een spectaculair vroege datering van een windmolen zijn, omdat windmolens hier volgens de heersende opvattingen pas in de 13e eeuw voorkomen.

Een ooggetuigenverslag van de opgraving door Anne Smith verscheen in het tijdschrift *Spitwaark van de Historische Vereniging Carspel Oderen* (1999-4 dec.): Een molen uit de 11e eeuw bij Exloo? Daarop reageerde de Stichting Molenwereld te Moerkapelle per brief van 24 oktober 2000 met een verzoek om meer informatie. Dat was een gereede aanleiding om vierentwintig jaar na de opgraving, de documentatie nog eens grondig door te nemen. Helaas moet de conclusie zijn dat er geen gegevens zijn aangetroffen die het bestaan van een molen kunnen bevestigen. Die zijn veel eerder vergelijkbaar met de opgravingen van twee keienwegen, namelijk die van Buinen in 1912 en Bronneger in 1978 en 1979.

De keienweg van Buinen was 1,90 tot 2,70 m breed met onder de keien een 30 cm dikke laag

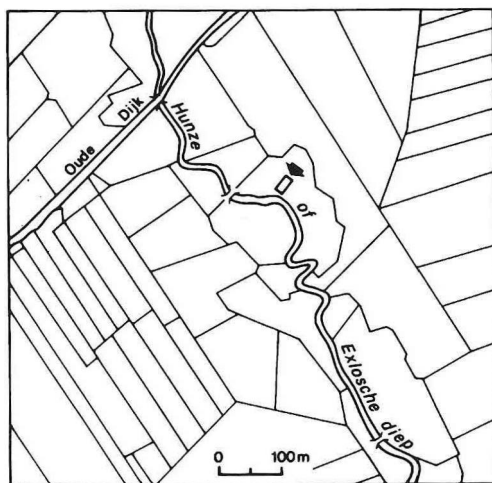
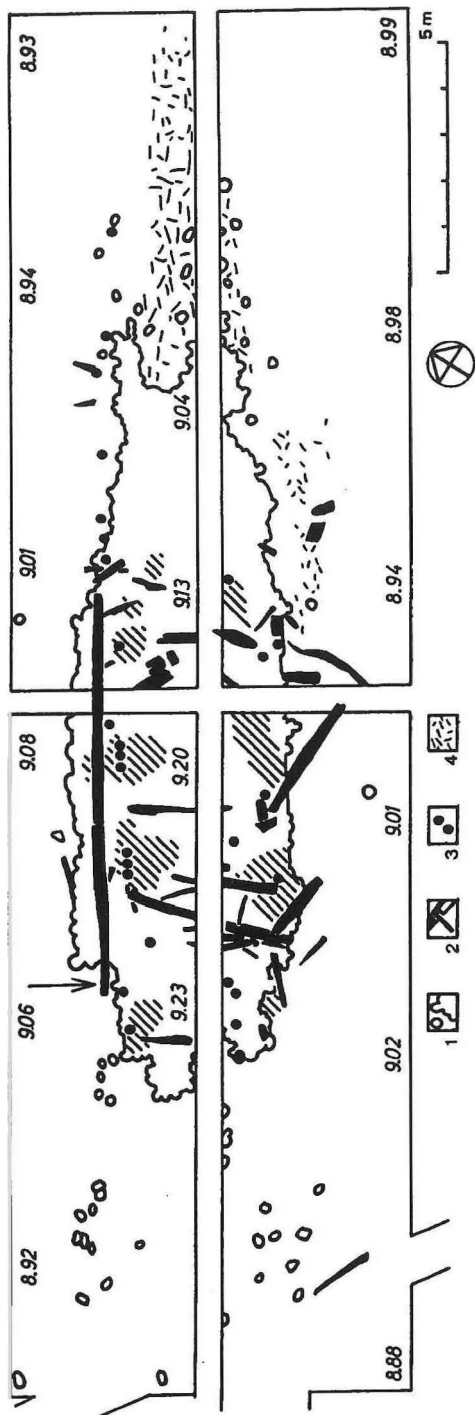

Fig. 1. De locatie van de opgraving van 1976, met het huidige wegenpatroon en de loop van de voormalige Hunze (tek. J.H. Zwier).

rijshout en hier en daar met verticale palen als beschoeiing. Een dun laagje zand onder de keien zou mogelijk afkomstig zijn van zand dat als egalisatie van het oppervlak van de weg had gediend en tussen de stenen was gespoeld. Vondsten ontbraken zodat een datering niet mogelijk was, maar de weg was van betrekkelijk geringe ouderdom en dateerde zeker niet uit de prehistorie.

De keienweg van Bronneger was onderdeel van een verbinding tussen Buinen en Bronneger door het dal van het Voorste Diep, waarin tevens een watermolen was opgenomen. Het wegdek was ca. 3 m breed, met grotere keien aan de zijkant en plaatselijk berm sloten. Ook in dit geval waren er palen langs de weg in de grond geslagen. Aan de hand van vondsten van aardewerk en steengoed is de weg tussen 1000 en 1500 te dateren.

De weg bij Exloo bestaat uit een aaneengesloten keiendeck van 17 m lang en ca. 5 m breed terwijl in totaal over een lengte van ca. 26 m verspreid keien zijn aangetroffen. Het keiendeck lag op een laag van 40-50 cm dik met takken en stukken onbewerkt en bewerkt hout in het veen. De genoemde balk met doorboringen lag in de lengterichting aan de noordzijde en was 5,33 m lang, 25 cm breed en 15 cm dik; een tweede vergelijkbaar fragment lag in het verlengde en was 3,30 lang. De gaten waren door de brede kant geboord op een onderlinge afstand van 10-15 cm. De uiteinden waren tot 10 cm versmald. Beide stukken waren in slechte staat. De onderkant van de keienvloer lag op ca. 9 m +NAP. Op sommige gedeelten was onder de keien een dun laagje zand aanwezig. Op zeker tien plaatsen waren reeds voor de opgraving aangepunte palen uit het keiendeck verwijderd. De meeste waren door het veen tot in het zand op ca 7,60 m +NAP gedreven. Ze stonden over de volledige lengte van het keiendeck voor het merendeel ter weerszijden langs en tussen de keien, maar ook in het verlengde daarbuiten. In een

Fig. 2. Vereenvoudigde plattegrond van de opgraving met de hoogtes ten opzichte van NAP. Legenda: 1. Keien; 2. Hout; 3. Palen; 4. Takken; de pijl wijst naar de twee stukken balk met doorboringen; op de gearceerde plekken waren reeds keien verwijderd (tek. P.B. Kooi).

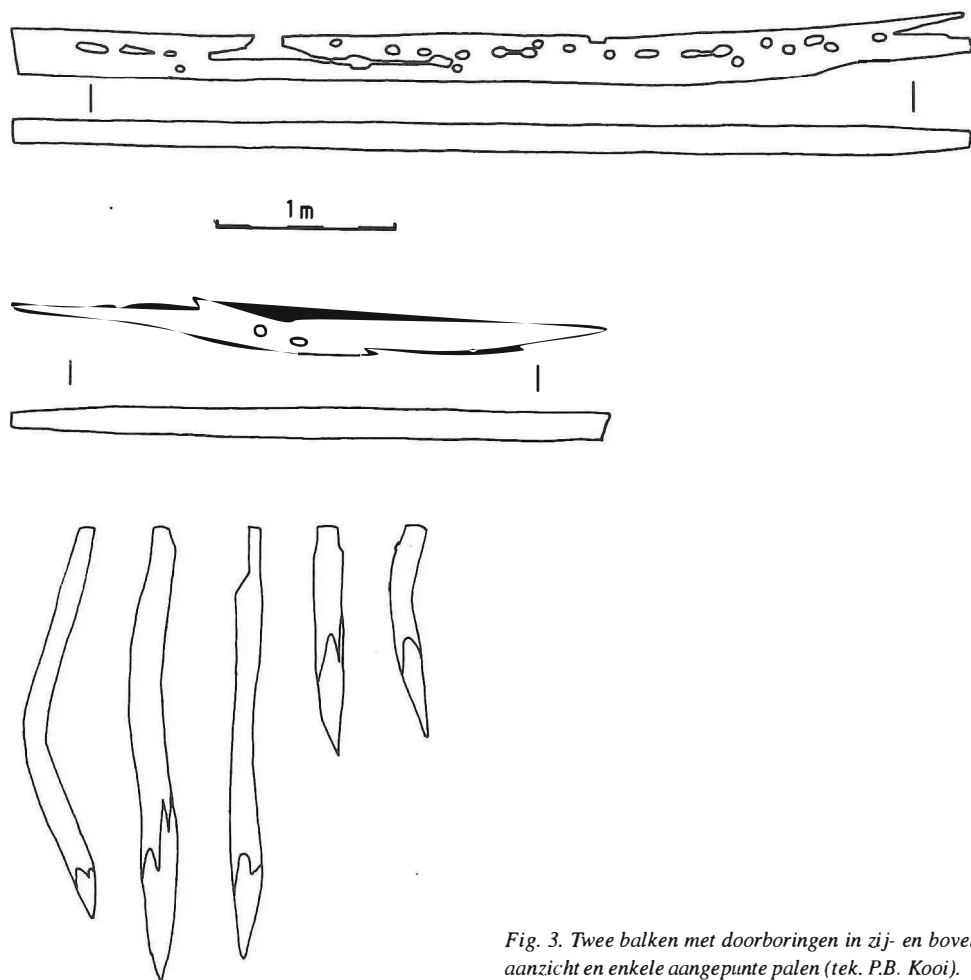

Fig. 3. Twee balken met doorboringen in zij- en boven-aanzicht en enkele aangepunte palen (tek. P.B. Kooi).

aantal gevallen waren er wel drie à vier vlak naast elkaar geplaatst. De zwaardere stukken rondhout en bewerkte balken, inclusief de balk met de boorgaten, zijn in verband met de ingeslagen palen te begrijpen als beschoeiing en versteviging van de weg. De balken zijn zeker aan de zuidzijde, maar waarschijnlijk ook aan de noordzijde, door zijwaartse druk en misschien ook door bewerking van het land verplaatst.

Waarschijnlijk is in het land van Jan Dijks het laatste restant is gevonden van een keienweg die over grotere afstand door het veen heeft gelopen

en de Hunze met een voorde of brug heeft gekruist. Van de keienweg van Buinen werd een eeuw geleden vermeld dat men in de Hunze bij lage waterstand nog duidelijk kon zien, dat op de bodem een strook liep met vele stenen. Deze voorde was een meter of drie breed. Van de weg zelf zouden van één perceel wel honderd karrenvrachten keien zijn afgevoerd.

Van de keienweg van Exloo zullen in het verleden eveneens delen zijn opgeruimd. Ten oosten van de keien zijn immers nog wel restanten van takken gevonden, maar zonder keienbestrating.

Naast de balk met boorgaten en ander bewerkt hout zijn ook nog houten pennen voor pen-en-gat-verbindingen aangetroffen. Ofschoon er geen samenhangende constructie is gevonden, blijkt daaruit dat er hout is gebruikt, afkomstig van de afbraak van een bouwsel. De lange balk met boorgaten lijkt op een horizontale verbinding van vakwerkbouw, waarin stokken voor vlechtwerk werden geplaatst. Dan blijft de vraag over of op deze plek of in de naaste omgeving een gebouw heeft gestaan, misschien een watermolen bij de Hunze. Dat zou dan in de gegeven situatie een onderslagmolen moeten zijn, die door de stroomsnelheid van het water wordt aangedreven. Dat is echter onwaarschijnlijk, omdat het verval in de Hunze waarschijnlijk te gering is geweest. Bij de weg van Bronneger zijn lagers van natuursteen gevonden waarin assen van de watermolen hebben gedraaid. Daar lag tevens afval in de vorm van botten en scherven, duidend op bewoning van de molen. In het geval Exloo is niets van dien aard aangetroffen. In het dagrapport van tekenaar Delger staat het ontbreken van scherven, mest en afvalkuilen nadrukkelijk vermeld, zodat van bewoning of een veeschuur geen sprake kan zijn geweest. De conclusie moet dus zijn, dat het gebruikte bouwhout van elders is aangevoerd.

Het valt wellicht te betreuren dat met deze publicatie een einde komt aan de mogelijkheid dat de oudste windmolen van Nederland in Drenthe heeft gestaan, maar de feitelijke gegevens staan dat niet toe.

Summary

An excavation in 1976 in the peat-bog area of the Hunze valley twenty-four years later became the focus point in a discussion about its interpretation. At the site a pavement of boulders on branches was discovered, partly lined by heavy beams and fixed with poles driven into the peat, sometimes as deep as the Pleistocene subsoil. At the time of the excavation it was interpreted as the foundation of a windmill, an interpretation mainly based on the presence of two beams both perforated with a row of holes. A sample of oak taken from a pole was radiocarbon-dated to the 11th century. The results were never published, but the

report of an eye-witness in the year 2000 raised certain questions. The original drawings and other documentation suggest that more probably part of a trackway was discovered. It is clear that some of the beams originate from a demolished structure.

Literatuur

- Bicker Caarten, A. et al. (red.), z.j. *Molens in Drenthe*.
 Casparie, W.A., G.A. Coert, G. de Leeuw, Femke Smits & H.D. Veen, 1983. De middeleeuwse keienweg van Bronneger, gem. Borger. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 100, pp. 147-201.
 Giffen, A.E. van, 1913. De Buinerbrug en het steenen voetpad aldaar. *Oudheidkundige Mededelingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 7, pp. 51-90.
 Mulder, G.J.A., 1911. Veenbruggen en de nieuw ontdekte Buinerbrug. *Tijdschrift van het Koninklijk Aardrijkskundig Genootschap* (tweede serie) 28 no. 5, pp. 147-201.